

ПОЕТИКА ВІРШОВОГО ТЕКСТУ В ГРАМАТИЧНОМУ ВИМІРІ

У статті розглянуто сучасний стан граматичної поетики віршової мови. Проаналізовано причини дисбалансу в дослідженні лексичного і граматичного рівнів мови поезії. Відзначено граматикалізацію поетичної мови в XX–XXI століттях. Запропоновано вектори дослідницьких спрямувань у царині взаємодії граматики і поетики: поетична морфологія як підрозділ функційної граматики і морфологічна поетика як загальнофілологічна дисципліна, що вивчає грамеми та граматичні категорії у віршовому використанні, надаючи літературознавству доказову базу для вивчення тем, мотивів, інтертекстуальних зв'язків. Окреслено завдання вивчення імплікосфери граматичних категорій, що надасть можливість філологам прямувати від лінгвопоетики до лінгвістичної і літературознавчої креалогії.

Ключові слова: лінгвопоетика, креалогія, моделювання, морфологічні категорії, перспективна філологія.

Скоробогатова Е. А. Поэтика стихотворного текста в грамматическом измерении.

В статье рассмотрено современное состояние грамматической поэтики стихотворной речи. Проанализированы причины дисбаланса в исследовании лексического и грамматического уровней языка поэзии. Отмечается грамматикализация поэтического языка в XX–XXI веках. Предлагаются векторы исследовательского движения в плоскости взаимодействия грамматики и поэтики: поэтическая морфология как подраздел функциональной грамматики и морфологическая поэтика как общепилологическая дисциплина, изучающая граммемы и грамматические категории в поэтическом использовании, предоставляющая литературоведению доказательную базу при изучении тем, мотивов, интертекстуальных связей. Ставится задача изучения имплицосферы грамматических категорий, что определяет поворот исследований от лингвопоетики к лингвистической и литературоведческой креалогии.

Ключевые слова: лингвопоетика, креалогия, моделирование, морфологические категории, перспективная филогия.

Skorobogatova O. O. Poetics of Poetic Text in the Grammatical Dimension. *The article deals with the current state of grammatical poetics of poetic speech. The reasons for the disbalance in the study of lexical and grammatical levels of the language of poetry were analysed. The grammaticalization of poetic language in the XX–XXI centuries was pointed out. The vectors of research directions in the field of interaction of grammar and poetics are offered: poetic morphology as a subarea of the functional grammar and morphological poetics as a general philological discipline that studies grammemes and grammatical categories in the poetic use, providing the evidence basis for the research of themes, motives, intertextual relations to literature studies. The integrative signs of poetry determine the need of its structure integrative analysis. In the poetic text not only and not so much the specific grammatical meanings of units are important, but the total value generated in text interaction. These combined values arise not only in the syntactic unities of different types, but also beyond them — on the level of the poetic row, verse and text as a whole. Compositional criterion is added to paradigmatic and syntagmatic criteria of morphological units interaction. The task of studying of implicosphere of grammatical categories is set allowing philologists to go from linguopoetics to linguistic and literary crealogics. Creating of the general poetic morphology that would structurally meet the existing general language grammar becomes a realistic prospect of linguopoetical researches of the next decade.*

Keywords: linguopoetics, crealogics, modeling, morphological categories, prospective philology.

Упродовж минулого століття філологічна наука розробила низку плідних методик вивчення мови поезії і віршового тексту. Одна з них пропонує принцип лінгвопоетичного аналізу за відповідними структурними рівнями. Уже у двадцять роки ХХ століття філологи наголошували на тому, що кожному рівню мови має відповідати рівень стилістичних досліджень, які розробляють питання поетичного функціонування мовних одиниць [3: 28]. У цьому напрямі лінгвостилістика, поетика і теорія художнього мовлення пройшли плідний шлях, заклали теоретичний фундамент і розробивши цікаві методи дослідження. З'явилися нові вектори філологічних студій, що зорієнтовані на вивчення мови поезії. Серед них лінгвістика тексту, лінгвокогнітивні розвідки, лінгвокреаторика, лінгвістичне моделювання.

Актуальність теми статті зумовлена потребою розробити концептуальні засади вивчення спроможності морфологічних одиниць і комбінацій до участі у створенні поетичних смислів, сформувавши підходи до дослідження взаємозв'язку особливостей поетики літературного напрямку, епохи, художнього твору з граматичним ресурсом мови. Вважаємо, що на цьому шляху науковцям у нагоді стане звернення до спадщини О. О. Потебні, який не тільки заклав підвалини сучасної граматичної науки, розглянувши мову як діяльність і результат діяльності, але й вказав шляхи розвитку теоретичної поетики як загальногуманітарної дисципліни, що базується на вивченні історії мови і її сучасного стану, спрямована на вивчення мовного і поетичного мислення, потребує узагальнення літературознавчих і лінгвофілософських спостережень. Однією з теоретичних засад сучасної лінгвопоетики є думка про те, що, вивчаючи мову поетичну, філологи можуть дослідити мовний ресурс: потенціал, зразки та напрями креативної реалізації національної мови [5: 9]. Теоретичні студії й аналіз текстів, індивідуальних поетичних систем і художньо-зображальних засад поетичних напрямів дали філологам змогу виокремити поезію як творчу сферу максимальної реалізації національної мови. Але чи є новими ці філологічні міркування?

Уже в роботі 1860 року «О некоторых символах в славянской народной поэзии» О. О. Потебня аналізує поетичні зразки, створені різними слов'янськими народами, досліджує мовні дані для підтвердження своїх лінгвофілософських спостережень. Класичні зразки послідовного вивчення граматики мови в поетичному використанні спостерігаємо в лінгвістичних дослідженнях ученого. Зокрема, у роботі «Из записок по русской грамматике» він розкриває характеристики та можливості морфолого-синтаксичної системи мови, спираючись у тому числі на поетичне функціонування граматичних одиниць і категорій (Докладно див.: [12: 54 і наст.]). Потебнянську традицію розвиває в граматичних і лінгвостилістичних студіях Л. А. Булаховський, наукові розвідки Потебні й сьогодні формують теоретичне підґрунтя лінгвопоетичних досліджень.

Сучасне вивчення віршової мови в площині лінгвопоетики спирається на велику наукову традицію. Проте необхідно визнати наявну нерівномірність у вивченні експресивно-поетичного потенціалу одиниць різних рівнів. Ретельно розроблено теорію тропів, вивчаються питання поетичного

синтаксису, останнім часом активно досліджується лінгвокогнітивний аспект поетичної мови. Разом із цим структура граматичних категорій, загальнономовні естетичні та поетичні потенції морфологічних одиниць з погляду лінгвостилістики та лінгвопоетики аналізуються в спеціальних дослідженнях надто стисло. Частіше віршознавці прямують в іншому напрямку — описують особливості поетичного ідіостилю автора як сукупність і взаємодію мовних одиниць різних рівнів, ураховуючи граматичний.

У другій половині ХХ століття з'явилися перші монографічні роботи в царині поетичної граматики: С. Я. Єрмоленко (1969 р.), І. І. Ковтунової (1986 р.), І. А. Іонової (1988, 1989 р.), а також низка інших досліджень, у яких розглядалися поетико-граматичні питання.

Теорія декодування віршового тексту на початку нового століття поступово перетинається з питаннями вивчення художньо-поетичного дискурсу та естетики слова. Значні теоретичні досягнення в морфологічному напрямі зроблені в працях Я. Й. Гіна, Л. В. Зубової і Н. А. Ніколіної. Досліджень, які вивчають одиниці лексичного рівня поетичної мови, значно більше, аніж граматичних, і така нерівномірність має низку причин.

Морфологічна стилістика вивчає насамперед експресивно-виражальний потенціал тих морфологічних категорій і форм, граматичне значення яких у системі національної мови є естетично виокремленим, слугує граматичним способом вираження конотативних значень, оцінності та градуальності. У теоретичних граматиках зазвичай надається стилістична характеристика таких форм. Вони також виступають об'єктом дослідження граматичної стилістики. Так, докладно вивчені виражальні можливості ступенів порівняння прикметників і прислівників, імператива та умовного способу дієслів, безособових дієслів тощо. Окремі стилістичні та художні можливості одиниць морфологічного рівня розглядаються з погляду створення, сфери використання та принципів відбору в роботах Т. Г. Винокура та О. Г. Ревзіної, значний крок у вивченні функціонування категорій дієслова зроблено авторами «Поетичної граматики» [7: т. I, т. II]. Вийшла в світ колективна монографія, присвячена питанням розвитку мови російської поезії у ХХ – ХХІ ст. [6], де розглянуто взаємодію одиниць різних рівнів російської поетичної мови.

Довгий час залишалися поза постійною філологічною увагою граматичні категорії та розряди слів з аналізом експресивно-виражального та семантичного потенціалу форм, можливостей їхньої загальнопоетичної й авторської актуалізації та трансформації; і на сьогодні бракує теоретико-граматичного опису віршувального потенціалу морфологічних одиниць у парадигматиці та синтагматиці, під кутом зору мовної динаміки у діахронічному вимірі.

Вивчення віршового потенціалу граматичних форм і категорій, яке базується на дослідженні системних можливостей одиниць морфологічного рівня, належить до сфери поетичної морфології. Сучасні досягнення функційної граматики дають можливість подивитися на поетичне функціонування граем та їхніх комбінацій з погляду динаміки поетичної та загальнонаціональної мови. Як і загальна граматики, поетична морфологія спрямована

на те, щоб систематично схарактеризувати граматичні одиниці поетичної мови: семантику, прагматику, синтактику та епідигматику.

Було доведено, що морфологічні одиниці та комбінації одиниць в особливих умовах поетичного тексту функціонують нестандартно, підкоряючись не лише граматичним законам, але й законам віршованої мови. Таке нестандартне функціонування, незважаючи на індивідуально-художні особливості текстів та ідіостилів, не є хаотичним, а вибудовується у складну багатовекторну систему, вивчення якої належить до царини морфологічної поетики. Саме поетика дає можливості і допомагає перейти від рівня граматичної абстракції до виокремлення поетичного смислу.

Вивчення кореляції між граматичною формою, загальнопоетичним і текстовим змістом є кроком, про необхідність якого писали О. О. Потебня та О. М. Веселовський. Можливість такого опису підтверджена багатьма зразками аналізу конкретних поетичних творів, деякі з них (Л. В. Щерби, Р. О. Якобсона, В. М. Русанівського, Л. А. Булаховського, М. Л. Гаспарова, Ю. М. Лотмана) вважаються класичними. Але до сьогодні бракує фронтального як поетико-морфологічного, так і граматико-поетичного опису. Певні узгальнення в цьому напрямі зроблені в низці робіт [8; 9].

Які ж причини стають на заваді розвитку поетичної граматики та поетики морфологічних категорій і форм? Перша ймовірна причина — максимальна стабільність морфології порівняно з іншими мовними рівнями, певний автоматизм передачі морфологічної інформації. «Грамматичне значення віддзеркалює диктат мовної системи» [2: 12], — так формулює цю причину Я. Й. Гін. «Вільна стихія вірша» в дослідницькому, а не тільки в читацькому розумінні, погано співвідноситься з граматичним диктатом. Л. В. Щерба, який уперше запровадив у лінгвістичному дискурсі сполучення «граматика поезії», вважав, що для поєднання цих термінів потрібна мужність [13: 132], бо граматики та її правила не створюються митцем уперше, а виводяться з мовної спадщини. І хоча з легкої руки Р. О. Якобсона вивір «поезії граматики та граматики поезії» увійшов і закріпився в науковому вжитку, поетична граматики, що плідно вивчається на рівні синтаксису, у площині морфології багато років залишалася граматикою «ненорми», граматикою «відхилень» або ж розглядалася фрагментарно. Фахівці визнають, що «можлива не тільки лексична, але й граматична творчість» [14: 31], але знов і знов зауважують, що граматики є найбільш стабільною та структурованою частиною мовної системи і роблять поспішний висновок про послідовну неморфологічність поетичних пошуків і мовних розвідок майстрів слова.

Інша причина пов'язана з дисбалансом вивчення одиниць морфологічного рівня з погляду парадигматики й синтагматики. Парадигматичні відношення розглянуті морфологічною стилістикою досить ретельно, тоді як особливості поетичної синтагматики докладно не описані. Завдання сучасної поетичної морфології, на наш погляд, — розглянути проблеми спільного використання граем, морфологічних форм і значень.

На початку ХХІ століття ми спостерігаємо поворот лінгвістики віршованої мови до морфології. Дослідники визначають, що вектор дослідження поетичного тексту «граматикалізується» [1: 119]. Продовжує активно

розширюватися простір поетичного синтаксису, з'являються розробки в площині морфосинтаксису, низка досліджень стосується теоретичних питань поетичної морфології.

Ми виокремили такі головні напрями морфолого-поетичних досліджень:

1) Шлях від граматичних характеристик одиниць і категорій до вивчення особливостей віршового функціонування. Виконане на підґрунті функційної граматики дослідження художнього використання граматичних форм дає можливість зробити граматичні узагальнення в руслі поетичної морфології. Це напрям лінгвопоетичних досліджень, розвиток якого дає змогу описати поетичну імплікосферу граматичних одиниць і категорій.

2) Шлях від загальних спостережень будови вірша і віршових закономірностей до дослідження специфіки поетичного функціонування морфологічних одиниць у напрямі морфологічної поетики. Спостереження в цій площині формують мовленнєву доказову базу для виокремлення поетичних тем, мотивів, інтертекстуальних взаємодій.

Дослідження конкретного віршового твору або ідіостилю потребує об'єднання підходів, бо «поетичний текст є формою мовного повідомлення, у якому головну роль відіграють інтегративні ознаки організації» [11: 77]. Інтегративні ознаки організації поезії зумовлюють необхідність інтегративного аналізу її структури. У поетичному тексті значущими виявляються не тільки окремі граматичні значення одиниць, але й сукупні значення, що породжуються в текстовій взаємодії. Ці сукупні значення виникають не тільки в рамках синтаксичних єдностей різного типу, але й за їхніми межами — на рівні віршового ряду, строфи і тексту як цілого. До парадигматичного та синтагматичного параметрів взаємодії морфологічних одиниць додається параметр композиціональний, до синтагматичного та парадигматичного вектора поетико-морфологічного опису — вектор композиціональний.

Аналіз композиціональних відношень морфологічних одиниць у поетичному тексті вбачається перспективним як у ракурсі виявлення потенціалу їхніх комбінацій та сполучень, так і в аспекті опису й інтерпретації значної кількості поетичних творів, де морфологічні одиниці набувають експресивності та створюють особливі смисли в співположенні, сукупності, послідовності лінійній або нелінійній. Виразальний, смисловий та естетичний ефект у багатьох випадках зумовлюється не мовною одиницею як такою, а фактором відбору, взаємодії одиниць, позицією, домінуванням тих чи тих граем у структурі поезії або навіть фактом їхньої відсутності.

Визначення закономірностей морфологічної селекції кілька десятиліть знаходилося у стадії спроб (до найбільш продуктивних у русистичі відносимо дослідження Я. Й. Гіна та О. К. Жолковського). У роботі [9] ми показали, що у фундамент низки композиціонально-стилістичних відношень, які виникають як наслідок актуалізації морфологічного потенціалу мовних одиниць у структурі віршованої мови, закладений морфологічний відбір, співположення й атракція.

Особливої ваги при вивченні поетичних одиниць морфологічного рівня набуває поняття актуалізації. Його ввели в науковий обіг представники

Працького лінгвістичного гуртка. Дослідники висунули тезу про те, що «всі сторони лінгвістичної системи, які мають у мові спілкування лише додаткову роль, у поетичній мовленнєвій діяльності набувають самостійної значущості. Засоби вираження, що групуються в цьому аспекті, як і їхні взаємовідношення, <...> в поетичній мові <...> спрямовані на актуалізацію» [10: 29]. Сучасні лінгвісти плідно використовують це поняття, наприклад, А. П. Загнітко стверджує, що в тісній формі поезії, де вміщуються багаторівневі смислові нашарування, мовна одиниця висувається на перший план [4: 201].

Морфологічна оказіональна актуалізація спостерігається за умов порушення морфологічної норми. А виділення морфологічних значень нормативних одиниць відбувається на основі морфологічного відбору, близької локалізації морфологічних одиниць, граматичної атракції. Поміж морфологічними одиницями у віршовому тексті створюються відношення однорідності, конгруентності та доповнювальності. Ці відношення формують граматичне тло віршового твору, на якому відбувається розвиток ліричного сюжету, і самі стають елементами розвитку художнього наративу.

Вивчення морфологічної структури поетичного тексту, зокрема аналіз взаємовідношень між морфологічними одиницями – «віршограмемами» – і з'ясування смислів, яких морфологічні співположення і послідовності набувають у поетичному функціонуванні, виходить за межі поетичної морфології та формує площину, що, на наш погляд, доцільно називати поетикою морфологічних категорій або морфологічною поетикою.

Дослідження на перехресті цих напрямів дає можливість сконцентруватися на віршовій реалізації внутрішнього потенціалу морфологічних категорій і форм, притаманній їхній граматичній природі. У цьому сенсі йдеться про поетику граматичних категорій і форм як внутрішню форму цих категорій, і термін цей ми тлумачимо не розширено, а буквально. У поетичному функціонуванні актуалізується весь спектр значень; «мерехтіння» граматичних смислів створює багатовимірність і мультывизначеність художнього змісту поетичного твору, а тверда граматична основа дає підстави для лінгвопоетичних інтерпретацій, робить їх доцільними. Об'єктом вивчення в цьому разі стають не тільки й не стільки стилістично та експресивно марковані одиниці, скільки граматична структура цілого тексту, семантико-граматичний рівень поетичного тексту, його впорядкована завдяки ритму та тісноті віршового ряду структура. Когнітивно-естетична функція, притаманна поетичній мові, реалізується на граматичному рівні і формує імпліксоферу поетичної граматики. На відміну від непоетичного використання, у віршовій мові регулярно актуалізується внутрішня форма категорії як збірної структури – у сукупності взаємовідношень одиниць або одиниць і їхньої значущої відсутності. Ми дослідили віршову актуалізацію числа, роду та відмінка іменника [9], зафіксували поетичне представлення категорій часу, особи й доконаності / недоконаності дієслів, особи займенників. Сукупна й навіть парадигмальна віршова актуалізація морфологічних категорій є регулярно в російській і українській поезії новітнього часу, але існує й низка розбіжностей, вивчення яких становить перспективу дослідження.

Характеристика поетичної імплікосфери тих чи тих морфологічних категорій – це наступний крок лінгвопоетичних студій, який виводить дослідження із площини лінгвопоетики в площину лінгвокреаторики (докладно: [15]), а створення загальної поетичної морфології, що структурно відповідала би існуючим загальнономовним граматикам, на нашу думку, стає реальною перспективою лінгвопоетичних розробок наступного десятиліття.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гик А. В. Части речи в поэзии М. Кузмина: имя существительное / А. В. Гик // Корпусный анализ русского стиха: Сборник научных статей. — М. : Азбуковник, 2013. — С. 119—127.
2. Гин Я. И. Поэтика грамматического рода / Яков Иосифович Гин. — Петрозаводск: КГПИ, 1992. — 162 с.
3. Жирмунский В. М. Теория литературы. Поэтика. Стилистика / В. М. Жирмунский. — Л. : Наука. ЛО, 1977. — 407 с.
4. Загнітко А. Лінгвістика тексту: Теорія і практикум. Науковонавчальний посібник / Анатолій Загнітко. — Донецьк : ДонНУ, 2006. — 289 с.
5. Кристева Ю. Семиотика: исследование по семанализу / Юлия Кристева / Пер. с фр. Э. А. Орловой. — М. : Академический Проект, 2013. — 285 с..
6. Основные тенденции развития поэтического языка XX—XXI вв. Языковые урны и их взаимодействие. — М. : Азбуковник, 2015. — 400 с.
7. Поэтическая грамматика. — Т. I, II. — М. : Азбуковник, 2005; 2013.
8. Скоробогатова Е. А. Грамматические значения и поэтические смыслы: поэтика именных категорий в текстах и идиостилях: Монография / Елена Скоробогатова. — Харьков : Харьковское историко-филологическое общество, 2014. — 236 с.
9. Скоробогатова Е. А. Грамматические значения и поэтические смыслы: поэтический потенциал русской грамматики (морфологические категории и лексико-грамматические разряды имени): Монография / Елена Скоробогатова. — Харьков : НТМТ, 2012. — 480 с.
10. Тезисы Пражского лингвистического кружка // Пражский лингвистический кружок: Сборник статей. — М. : Прогресс, 1967. — 560 с.
11. Фатеева Н. А. Лингвопоэтика как искусство и как арт-терапия / Н. А. Фатеева // Язык как медиатор между знанием и искусством: Сборник докладов Международного научного семинара. — М. : Азбуковник, 2009. — С. 69—80.
12. Франчук В. Ю. Александр Опанасович Потебня. Сторінки життя і наукової діяльності / В. Ю. Франчук. — К. : ВД Дмитра Бураго, 2012. — 376 с.
13. Щерба Л. В. Избранные работы по русскому языку / Л. В. Щерба. — М. : Учпедгиз, 1957. — 188 с.
14. Эпштейн М. Н. Грамматическое творчество в речи и в языке: от аномалии к норме / М. Н. Эпштейн // Язык как медиатор между знанием и искусством. Сборник докладов Международного научного семинара. — М. : Азбуковник, 2009. — С. 31—38.
15. Эпштейн М. Н. Конструктивный потенциал гуманитарных наук: могут ли они изменять то, что изучают? / М. Н. Эпштейн // Философские науки. — 2008. — № 12. — С. 34—53.

Скоробогатова Елена Александрівна — доктор філологічних наук, доцент, професор кафедри слов'янських мов, Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди. Україна, 61168, м. Харків, вул. Валентинівська, 2

E-mail: skorobogatova.elena@gmail.com

http://orcid.org/0000-0003-0214-1889

Skorobogatova Olena Oleksandrivna — Doctor of Philology, Associate Professor, Professor at the Slavic Languages Department, H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University. Ukraine, 61168, Valentynivska Str, 2.